

Domagoj Runje
NOVI ZAVJET I KUMRAN
Dva primjera

UVOD

Prije par godine, točnije 2002., izišao je u Oxfordu zaključni trideset i deveti svezak niza *Discoveries in the Judean Desert*,¹ u kojemu su od 1955. u različitim vremenskim razmacima objavljeni gotovo svi rukopisi otkriveni u jedanaest pećina u okolici Kumrana kod Mrtvoga mora. Tako, uz napomenu kako su neki rukopisi objavljeni i izvan spomenutoga niza, danas svatko tko se želi baviti kumranskim pitanjima ima na raspolaganju izvorne tekstove u vrlo detaljnom izdanju. Istina je da se izdavanje svih kumranskih rukopisa očekivalo i prije, pa se ono ponekad i nestrpljivo, ali i opravdano, požurivalo sa strane mnogih stručnjaka. Naime, prije konačnog izlaska rukopisa na svjetlo dana moglo se lako (a katkad i unosno) pisati o ovim ili onim kumranskim 'tajnama', od čijeg su objavljivanja, zbog njihove navodne pogubnosti za kršćanske i židovske vjerske ustanove, strahovali jedni ili drugi vjerski vođe. Dosljedno tome pisali su se i čitavi romani o raznim spletkama u zataškivanju i sprječavanju objavljivanja nekih misterioznih i opasnih kumranskih spisa. No, uzroci zbog kojih se za objavljivanje svih pronađenih kumranskih spisa tako dugo čekalo puno su prizemnji. Zna se kako je početna ekipa kojoj je izdanje tekstova bilo povjerenjeno bila malobrojna. Radilo se o svega sedam ljudi, koji usto nisu baš uvijek bili hvalevrijedno otvoreni za suradnju s drugim

¹ E. Tov, *The Texts from Judean Desert. Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judean Desert Series, DJD XXXIX.*, Clarendon Press, Oxford 2002.

stručnjacima.² Uzevši još u obzir izrazito fragmentarno stanje samih rukopisa, a isto tako i nikad stabilnu političku situaciju u Svetoj zemlji, koja nije bila bez utjecaja na istraživanja, može se lakše razumjeti zašto se posao otegao tako dugo.

U svakom slučaju, konačno izdanje kumranskih rukopisa stavlja znanstvenu i medijsku javnost u jedan novi i zahtjevniji položaj. Svakomu je jasno da za otkrivanje kumranskih 'tajni' više nije dovoljna samo mašta, nego je potrebno ozbiljno prionuti na posao i mukotrpno studirati tekstove zapisane u društvu i kulturi koja se u mnogočemu razlikovala od naše i na jezicima koji danas više nikome nisu materinski.

Većina kumranskih rukopisa može se sa stanovitom sigurnošću paleografski datirati od druge polovice drugog stoljeća pr. Kr. pa do posljednjih desetljeća naseljenosti današnjih kumranskih ruševina koje su po arheološkim nalazima napuštene oko 70. godine po. Kr. Tada su u jeku gušenja židovske pobune rimske legije razrušile i kumransko naselje, čiji su stanovnici po svemu sudeći u zadnji čas uspjeli sakriti svoje najveće blago – stotine svitaka rukopisa koji su kao u kakvoj bajci ponovno ugledali svjetlo dana tek nakon dugog sna od skoro dvije tisuće godina.

Nećemo ovdje ulaziti u vrlo složenu problematiku identificiranja ljudi iz zajednice koja je u to davno doba nastavala Kumran. No, budući da je ta zajednica bila živa i aktivna upravo i onih godina kada se u sasvim blizoj okolini na obalama Jordana moglo vidjeti i čuti Ivana Krstitelja, ili putem susresti Isusa iz Nazareta kako sa svojim učenicima putuje iz Galileje prema Jeruzalemu, ne možemo mimoći pitanje koje je od početka s pravom izazivalo zanimanje kako stručnjaka tako i šire javnosti: postoji li i, ako postoji, kakva je veza kumranske zajednice s počecima kršćanstva?³

Da veza između Kumrana i početaka kršćanstva postoji, već je na neki način odgovoreno i samom činjenicom prostorne i vremenske blizine. No, unatoč svim očekivanjima i priželjkivanjima nije se među svicima iz kumranskih pećina našao nijedan pisani

² Sržan i jasan uvod u povijest kumranskih istraživanja može se među ostalima naći u G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Penguin Books, Harmondsworth, 1997., str. 1-90.

³ Zbirka članaka renomiranih autora na temu odnosa početaka kršćanstva i svitaka s Mrtvog mora s izabranom tematskom bibliografijom može se naći u J. H. Charlesworth, *Jesus and the Dead Sea Scrolls*, ABRL, Doubleday, New York 1992.

trag koji bi izričito spomenuo ili se barem uključno odnosio na Isusa i njegove učenike, Ivana Krstitelja ili bilo koji drugi novo-zavjetni lik.⁴ Isto tako, nema ni u Novom zavjetu nijednog retka koji bi izričito uputio na bilo kakvu vezu s ljudima iz Kumrana. Pa ipak, teško je zamisliti da na tako relativno malom području, makar se radilo i o vrlo izoliranoj grupi, nitko iz Kumrana nije nikad čuo za Isusa i obratno.

Nije stoga čudno što su neki istražitelji kumranskih spisa pokušavali identificirati neke često spominjene likove u kumranskim spisima s pojedinim osobama iz Novoga zavjeta. Tako su npr. glasoviti kumranski Učitelj pravednosti i njegov protivnik Zli svećenik u raznoraznim kombinacijama izjednačivani s Isusom, Ivanom Krstiteljem, apostolom Jakovom ili svetim Pavlom. No, svako argumentiranje takvih pretpostavki ne nalazi solidne potvrde ni u Novom zavjetu ni u kumranskim rukopisima.

To ipak ne znači da se ništa u kumranskim tekstovima uopće ne može dovesti u vezu s Novim Zavjetom. Naprotiv, dijeleći isto vrijeme i prostor kao i zajedničku svetopisamsku predaju (naš Stari Zavjet) neizbježno je da novozavjetni i kumranski spisi ne dotaknu i neke zajedničke teme. Takvih primjera već bi se moglo navesti dosta. Ovdje smo za ilustraciju odabrali sljedeća dva.

1. PUT I PUSTINJA

Jedan od spisa koji su od neprocjenjive vrijednosti za poznavanje drevnih stanovnika Kumrana jest tzv. Pravilo zajednice (dalje Pravilo). Ono je nađeno u više različitih rukopisa, od kojih je najbolje sačuvan onaj iz prve otkrivene kumranske pećine, pa se Pravilo redovito označava kraticom 1QS.⁵ Broj 1 i slovo Q znače da je rukopis nađen u prvoj kumranskoj pećino dok je slovo S početno slovo hebrejske riječi *Serek* što znači *pravilo*. Ovaj se rukopis paleografski datira otprilike od 100.-50. g. pr. Kr., ali kako se sigurno radi o prijepisu, izvornik je morao biti još

⁴ Poznat je pokušaj J. O'Callaghana da među nalazima iz sedme kumranske pećine dokaže otkriće nekih sitnih fragmenata Novog zavjeta, među kojima je najpoznatiji slučaj Mk 6, 52-53; Isti, „New Testament Papyri in Qumran Cave 7?” Supplement to *Journal of Biblical Literature* 91 (1972) No. 2; No, fragmenti su po općem sudu stručnjaka odviše sitni da bi se moglo išta dokazati. Vidi G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, 441.

⁵ Isti se spis označava i kao 1Q28, to jest, numeriran kao dvadeset i osmi rukopis pronađen u prvoj kumranskoj pećini.

stariji. U svakom slučaju to znači da je kumranska zajednica u doba djelovanja Isusa Krista već imala stanovitu tradiciju, iako o samoj njezinoj povijesti i ustroju ne znamo još sve što bismo htjeli znati. Ipak, iako korijeni nastanka ove zajednice još stoje u magli, tekst Pravila jasno iznosi razloge njezina povlačenja u pustinju. U 1QS 8, 12b-16a, nalazimo sljedeće riječi:⁶

I kad oni postanu /zajednica/⁷ u Izraelu, neka se /po ovim uredbama/⁸ odijele iz boravišta pokvarenih ljudi kako bi otišli u pustinju da tamo pripreve⁹ njegov put; kao što je pisano (Iz 40, 3): „U pustinji pripravite¹⁰ put ****¹¹, poravnite u pustari stazu Bogu našem.“; a to je proučavanje Zakona k[ol]ji je naređen po rukama Mojsijevim da se vrši sve kako je objavljeno od razdoblja do razdoblja, i kako su objavili proroci u svome svetome duhu.

Svatko blizak s Novim zavjetom lako će primijetiti da se isti navod proroka Izaije (uz kombinaciju s Mal 3, 1) nalazi na samom početku Evanđelja po Marku (1, 1-3):¹²

Početak Evanđelja Isusa Krista Sina Božjega.

Pisano je u Izaiji proroku:

*Evo šaljem glasnika svoga
pred licem tvojim
da ti pripravi put.*

*Glas viče u pustinji:
Pripravite put Gospodinu,
poravnite mu staze!*

⁶ Vlastiti hrvatski prijevod na temelju hebrejskog teksta izdanog u: F. García Martínez – E. J. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*, (2 volumena) E. J. Brill, Leiden, 2000, 1.vol. 89-90.

⁷ Riječ *lyhd* napisana je u rukopisu 1QS iznad razine glavnog teksta u retku.

⁸ Riječi *btkwnym h'lh* također su napisane iznad razine teksta.

⁹ Iako bi se hebrejski glagol *pnh* mogao doslovnije prevesti riječima *otvoriti* ili *očistiti*, ne kaneći ovdje ulaziti u detaljniju leksičku analizu zadržavamo već uobičajeni izraz *pripraviti*.

¹⁰ Vidi prethodnu bilješku.

¹¹ Četiri točkice u 1QS odnose se na sveti tetragram YHWH. Židovi čitajući Bibliju iz strahopoštovanja nikad ne izgovaraju Božje ime, a, evo u ovom se rukopisu koji citira biblijski tekst ono čak i ne zapisuje nego samo bilježi točkicama.

¹² Ovaj je biblijski navod preuzet iz B. Duda – J. Fućak, *Novi zavjet*, XIII. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1992. Markov navod Iz 40, 3 smo istaknuli. Navod ovog Izaijinog teksta nalaze se naravno i u paralelnim mjestima u Mt 3, 3 i Lk 3, 4. Tako ono što je ovdje rečeno za Marka vrijedi i za ostale sinoptike. Slično je i s Iv 1, 23 koji malo parafrazirani tekst Iz 40, 3 izričito stavlja u usta Ivana Krstitelja.

Odmah možemo uočiti razliku između hebrejskog teksta Izaije 40, 3 kako se nalazi u 1QS i Markova grčkog teksta istoga retka. Ta razlika se može lako sačuvati i u hrvatskom prijevodu. Naime, Pravilo, izostavivši riječi „*Glas viče*“ navodi: „*U pustinji pripravite put ****, poravnite u pustari stazu Bogu našem*“, dok Izaijin tekst po Mk 1, 3 glasi: „*Glas viče u pustinji: Pripravite put Gospodinu, poravnite mu staze!*“

Bibličar koji se bavi kritikom teksta lako će zaključiti da 1QS citira hebrejski tekst Izaije 40, 3 koji je gotovo nevjerojatno identičan sa skoro tisućljeće kasnijim masoretskim prijepisima, dok je Markov grčki tekst zapravo odraz starog grčkog prijevoda Biblije, tzv. Septuaginte.¹³ Zna se da su tekstualne varijante između masoretske hebrejske Biblije i Septuaginte redovito plod različitih predaja biblijskog teksta. Ipak, u slučaju Iz 40, 3 razlika u tekstu može se i drukčije objasniti. Hebrejski tekst Iz 40, 3: *kwl kwr' bmdbr pnw drk YHWH yšrw b'rbh mslh l'lhynw*, ovisno o tome gdje stavimo zarez može se prevesti na dva načina. Stavimo li zarez ili dvotočje iza riječi *kwl kwr'* (glas viče) tada prijevod glasi: *Glas viče: „U pustinji pripravite put Jahvi, poravnite u pustari stazu Bogu našem!“*. Ako pak zarez ili dvotočje stavimo iza *bmdbr* (u pustinji) rečenica dobiva novi smisao: *Glas viče u pustinji: „Pripravite put Jahvi...“*. Drevni se grčki prevoditelj odlučio za ovo drugo rješenje i tako je ono prispjelo i u Markovo evanđelje, što se dobro uklopilo u sliku o Ivanu Krstitelju koji je po svjedočanstvima evanđelja doista boravio u pustinji, a bio je neposredni glas koji je navijestio dolazak Isusa Krista Sina Božjega.

No, pisac kumranskog Pravila drugačije je razumio Izaijev tekst i na svoj ga način uklopio u nacrt povijesti zajednice na koju se odnosi. U 1QS 8, 14 podatak o *Glasu koji viče*, očito je smatran nevažnim za 'namjensku' interpretaciju teksta Iz 40, 3 te je potpuno izostavljen, dok se s druge strane stavlja naglasak na to kako je pustinja mjesto pripravljanja puta Božjega. Usto nam 1QS 8, 15-16a donosi i vlastito tumačenje spomenutog Izaijinog retka kazujući kako pripravljanje puta Božjega zapravo

¹³ Postoji doduše razlika između Mk 1, 3 i Iz 40, 3 (Septuaginta) u tome što Mk umjesto riječi τὰς τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν piše τὰς τρίβους αὐτοῦ. No, ta razlika osim što bitno ne mijenja smisao teksta nije trenutno relevantna za našu temu.

znači proučavanje Zakona koji je objavljen po Mojsiju kao i ostalih objava što su ih proroci primili po svom svetom duhu.

Korak dalje od samog uočavanja razlike u tumačenju i primjeni teksta Iz 40, 3 između Novog zavjeta i Pravila, ovaj nam kumranski spis može pomoći da u svjetlu njegove interpretacije proroka Izaije produbimo naše razumijevanje i ostalih biblijskih mjesta koja govore o Ivanovom, ali i o Isusovom povlačenju u pustinju.

Tako se, u svjetlu kumranskog razumijevanja Izaije, podatak da je Ivan boravio i propovijedao u pustinji,¹⁴ ne bi svodio samo na one trenutke kad je Ivan zaista bio glas koji više u pustinje. Vrlo je vjerojatno da je većinu svog pustinjskog i isposničkog života Ivan provodio upravo proučavajući Mojsija i Proroke. Činjenica da se u Mt 3,1¹⁵ izričito navodi kako je Ivan propovijedao u Judejskoj pustinji, dakle neposrednoj okolini Kumrana, navodi na pomisao da bi Ivan jedno vrijeme čak mogao biti članom same kumranske zajednice. No, kako povlačenje u pustinju „na kumranski način“ nije toliko samotničkog koliko grupnog karaktera, to je onda Ivan u jednom trenutku morao tu zajednicu napustiti i posvetiti se samostalnom pustinjaštvu i propovjedničkom djelovanju. Naravno, moguće je da je i tako bilo, ali nama je to danas nemoguće dokazati.

Što se pak tiče Isusovog povlačenja u pustinju ili osamu, i ovdje možemo reći da tu ne mora biti riječ samo o traženju prigode za molitvu¹⁶ ili o tipičnom mjestu kušnje.¹⁷ Evandjelja nam na mnogo mjesta svjedoče o Isusovoj familijarnosti s tekstovima Mojsija i Proroka što jasno ukazuje da mu je valjalo posvetiti dosta vremena učenju svetih tekstova. Pa ako to baš i nije bilo toliko u onim trenucima kad se Isus za vrijeme svoga javnog djelovanja često povlačio u osamu, sasvim je razumno zaključiti da je za intenzivno proučavanje Svetoga pisma sigurno bilo vremena u 'pustinju' od oko tridesetak godina njegova povučenog života.

¹⁴ Usp. Mt 3, 1; Mk 1, 4; Lk 3, 2.

¹⁵ Usp. Mk 1, 5.

¹⁶ Usp. Mt 14, 23; 26, 36; Mk 1, 35; 6, 46; Lk 6, 12; 9, 18. 28; 11, 1.

¹⁷ Usp. Mt 4, 1-11; Mk 1, 12-13; Lk 4, 1-13.

2. KRV KOJA SE ZA MNOGE PROLIJEVA

Kumransko Pravilo Zajednice može nam biti od koristi da osvijetlimo literalno značenje još jednog evanđeoskog teksta. Riječ je o trenutku kad Isus uzima čašu i daje ju svojim učenicima riječima koje u ujednačenoj liturgijskoj formi do dana današnjeg svećenik 'in persona Christi'¹⁸ izgovara na euharistijskom slavlju. No, u sinoptičkim opisima posljednje večere može se primijetiti jedna naoko sitna, ali ne i nebitna, razlika između Mateja i Marka s jedne i Luke s druge strane. Navodimo sva tri teksta.¹⁹

189

Mt 26, 27-28: I uze čašu, zahvali i dade im govoreći: "Pijte iz nje svi! Ovo je krv moja, krv Saveza koja se za *mnoge* proljeva na otpuštenje grijeha.

Mk, 14 23-24: I uze čašu, zahvali i dade im. I svi su iz nje pili. A on im reče: "Ovo je krv moja, krv Saveza, koja se za *mnoge* proljeva.

Lk 22, 20: Tako i čašu, pošto večeraše, govoreći: "Ova čaša novi je Savez u mojoj krvi koja se za *vas* proljeva.

U ova tri sinoptička citata može se primijeti više razlika u detaljima opisa Isusova davanja čaše učenicima, no ovdje smo namjerno istaknuli riječi za *mnoge* kod Mateja i Marka te riječi za *vas* kod Luke. Razlike u sinoptičkim opisima paralelnih perikopa inače su sasvim normalna pojava, kao što je to i inače tako kad različiti ljudi pripovjedaju o istom događaju. No, uzevši u obzir da je Luka u svom evanđelju sigurno ovisan barem o Marku i često koristi identične riječi, opravdano se upitati zašto u gore navedenom slučaju upotrebljava izraz koji je uočljivo drukčiji od onoga u ostalih sinoptika. Dok Marko i Matej govore kako se Isusova krv proljeva za *mnoge*, Lukin izraz za *vas* može se u svom doslovnom smislu odnositi samo na konkretnu zajednicu učenika okupljenih s Isusom za istim stolom. Tako izgleda da iako i kod Marka i Mateja u dvorani posljednje večere nema nikog drugog osim Isusa i njegovih učenika, Isusove riječi o čaši prolivene krvi ipak izlaze iz okvira same te male zajednice i upućuju na obuhvatniju narav toga otajstvenog događanja.

¹⁸ Usp. II. VATIKANSKI SABOR, *Sacrosanctum Concilium* 7 i 33.

¹⁹ Citat iz B. Duda – J. Fućak, *Novi zavjet*, XIII. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1992.

Kod Luke se, pak, ističu konkretni naslovnici Isusovih riječi, tj. prisutni učenici. Može se doduše, u svjetlu Mateja i Marka kao i žive predaje Crkve, Lukin izraz shvatiti i u njegovom najširem smislu odnoseći se zapravo na sve ljude svijeta kroz čitavu povijest. Štoviše, tako se u katoličkoj euharistijskoj liturgiji razumijeva i izraz *mnogi*, pa u riječima ustanove u Rimskom misalu čitamo riječi: „Uzmite i pijte iz njega svi: ovo je kalež moje krvi novoga i vječnoga saveza koja će se proliti za *vas i za sve ljude* na otpuštenje grijeha...”

Tako su u liturgijskoj formuli pomirena sva tri sinoptika s tim da se izraz *mnogi* (grčki οἱ πολλοί) tumači kao semantički semitizam po kojem ekvivalenta hebrejska riječ *hrbym* može značiti *mnogi* ali i *svi*.²⁰ Hebrejski jezik nema, naime, riječi koja bi potpuno odgovarala hrvatskoj riječi *svi* te se sveukupnost nečega izražava na druge različite načine, među kojima i množinom riječi *rb* s određenim članom tj. *hrbym*. Stoga je formula ustanove u Rimskom misalu u gramatičkom smislu sasvim opravdana.

No, ako se vratimo uspoređivanju sinoptičkih tekstova isto se tako opravdano upitati zašto se Luka, ako je već mijenjao Markov tekst, nije odlučio na to da semitizam οἱ πολλοί/*mnogi* pojasni svojim čitateljima puno prikladnijom grčkom riječju πάντες koja jednostavno i jasno znači *svi*. Tada više ne bi bilo nikakve nedoumice u kojem smislu treba shvatiti Matejev i Markov izraz *mnogi*. Izgleda, pak, da Luka na ovom mjestu čini nešto sasvim suprotno i upotrebljava izraz koji ne proširuje nego još više sužuje opseg Markovog i Matejevog izraza te stavlja u Isusova usta riječi za *vas*, koje se kako rekosmo, u svom najdoslovnijem smislu odnose na učenike okupljene oko Isusa na posljednjoj večeri.

Možda nam, kako rekosmo, u traženju objašnjenja za ovu Lukinu verziju Isusovih riječi opet može pomoći kumransko Pravilo.²¹ Naime, jedan od najčešćih pojmova koji se pojavljuje u 1QS jest upravo riječ *hrbym* koja stoji iza grčkog izraza οἱ πολλοί. A ono što je zanimljivo jest činjenica, da se u 1QS izraz *hrbym* upotrebljava kao terminus technicus za punopravne članove za-

²⁰ F. Blass – A. Debrunner, *Grammatik der neutestamentlichen Griechisch*, (bearbeitet von F. Rehkopf), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1976., § 245 n. 1.

²¹ Ovdje slijedimo J. C. VanderKam, *Manoscritti del Mar Morto. Il dibattito recente oltre le polemiche*, Città Nuova, Roma 1997², 179-180. (Engl. *The Dead Sea Scrolls Today*, Eerdmans, Grand Rapids 1994.).

jednice na koju se Pravilo odnosi. Tako npr. u 1QS 6, 8b gdje se uvodi u niz propisa kojim se uređuju zasjedanja zajednice stoji: „Ovo je pravilo zasjedanja *Mnogih (hrbym)*.“ Isti se termin ponavlja u cijelom Pravilu oko trideset puta, a od toga čak pet puta u malom pasusu 1QS 6,11b-13a:

„I nek se, na sjednici *Mnogih* ne nađe nitko tko bi progovorio riječ bez pristanka *Mnogih*, osim²² ako se radi o nadgledniku nad *Mnogima*. I tko god ima što reći *Mnogima*, a nije u položaju da postavlja pitanja vijeću zajednice, neka ustane na noge i kaže: „Imam reći riječ *Mnogima*“. I ako mu kažu, neka govori“

Ako, dakle, u duhu kumranskog Pravila riječ *hrbym/mnogi* shvatimo kao pojam koji se odnosi na konkretnu, određenu i uređenu zajednicu ili grupu ljudi onda je moguće da se i u kontekstu Mt 26,27-28 i Mk 14, 23-24 izraz *za mnoge* odnosi prvenstveno na grupu prisutnih učenika, što je Luka intuitivno shvatio, te je u svojoj verziji posljednje večere osjetio potrebu da svojim čitateljima objasni značenje toga izraza. Ovo objašnjenje ostaje doduše samo na razini moguće pretpostavke, ali ako ga prihvatimo to bi značilo da Lukin izraz *za vas* zapravo ne bi bio različit od Matejevog i Markovog izraza *za mnoge*, nego bi se radilo o jednostavnom interpretacijskom prevođenju na jezik razumljiv Lukinim čitateljima.

Prihvatimo li ovo objašnjenje Lukine verzije Isusova blagoslova i davanja čaše, možemo se dalje upitati kakve implikacije ono ima za naše konkretno shvaćanje Euharistije i euharistijskog slavlja. Jasno je da se na teološkom planu u biti ništa revolucionarno ne mijenja. No, uvijek se može napredovati u iščitavanju poruke koja u evandeoskim perikopama proizlazi iz ambijenta u kojem je smješten opis određenog događaja. Tako, ne dirajući u univerzalnu vrijednost kako Kristove žrtve tako i slavlja euharistijskog sakramenta, u kontekstu svega što smo dosada rekli, postaje jasnije da ne samo Luka nego i ostali sinoptici (dodajući tomu i Pavlovo svjedočanstvo iz 1Kor 11, 23-25) smještaju događaj posljednje večere u ambijent (male) za-

²² Ovdje se nalazi pomalo nejasan izraz *wk'y* koji se prevodi na različite, ponekad i oprečne, načine. Taj problem pak nije trenutno relevantan za našu temu. Za različite prijevode vidi npr. F. García Martínez – C. Martone, *Testi di Qumran, Paideia*, Brescia 2003², 84; F. García Martínez – E. J. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*, I, 85; J. C. VanderKam, *Manoscritti del Mar Morto. Il dibattito recente oltre e polemiche*, 180; G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, 106.

jednice u kojoj se ono što se događa tiče svih prisutnih i u kojoj su Isusove riječi u prvom planu upućene onima koji su s njime okupljeni za istim stolom.

Tako se u kumranskom značenju riječi *mnogi* primijenjenom na sinoptičke izvještaje o posljednoj večeri u trenutku davanja čaše upućuje na personaliziranu zajednicu kršćana kao prirodni ambijent euharistijskog slavlja. Drugim riječima, nameće se zaključak kako bi, po svjedočanstvima evanđelista i prve Crkve, idealni i povlašteni ambijent euharistijskih slavlja trebala biti zajednica vjernika u kojoj ljudi jedni druge poznaju i u kojoj svećenik koji predsjedava 'in persona Christi' dijeli kruh i čašu ljudima koje takoreći znade nazvati imenom. To, naravno, opet nije ništa novo u biblijsko-liturgijskim razmišljanjima, ali je korisno za stalno preispitivanje prikladnosti raznih oblika, mjesta i prigoda euharistijskog slavlja prisutnih u našoj današnjoj praksi.